

ТРАНСФОРМАЦІЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ УСТАНОВОК ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ ВІЙСЬКОВИХ ПОДІЙ В УКРАЇНІ

TRANSFORMATION OF SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL ATTITUDES OF PERSONALITY IN THE CONDITIONS OF MILITARY EVENTS IN UKRAINE

У статті відображений теоретичний аналіз стану розробленості проблеми соціально-психологічних установок особистості. Сформульовані сучасні вимоги до складу соціально-психологічних установок стосовно формування та оцінки сформованості такого складника, як патріотизм особистості, який включає отождолення особистості з українським народом, приєднання до етнічної спільноти, ментальності, мови. Вони включають також любов до України, бажання захищати її суверенітет і територіальну цілісність, тобто сформованість патріотичних установок.

Сьогодні Україну та героїчний супротив усього населення й військових сил вимагають виховання молоді в дусі патріотизму, високих моральних якостей, здатності захищати свою країну, що реалізується через соціально-психологічну установку на збереження кордонів, захист країни, любов до неї, збереження мови, культури, ментальності, моральних цінностей.

Наведено результати емпіричного дослідження соціально-психологічних установок осіб працездатного віку, визначено їх особливості. Результати емпіричного дослідження за методикою «Діагностика соціально-психологічних установок особистості в мотиваційно-потребовій сфері» О. Потьомкіної показують, що найбільш високі показники в досліджуваній групі свідчать про те, що досліджувані найбільш орієнтовані на процес (59%), що було би непродуктивним, якби не був досить високий показник за шкалою «результат» (45,7%). Щодо фінансів опитувана група розділилася практично навпіл: альтруїзм притаманний 44,6% респондентів, а 38,5% досліджуваних фінансово мотивовані, зацікавлені високим матеріальним становищем. Меншою мірою працівники залучаються до високого соціального статусу та управління людьми, найменший показник у результаті дослідження стосувався влади – 29,8%.

Ключові слова: соціально-психологічні установки, сутність, складники, сучасний зміст, мотивація.

The article reflects the theoretical analysis of the state of development of the problem of social and psychological attitudes of the individual. Formulated modern requirements for the composition of socio-psychological attitudes regarding the formation and assessment of the formation of such a component as patriotism of the individual, which includes the identification of the individual with the Ukrainian people, joining the ethnic community, mentality, language. They also include love for Ukraine, the desire to protect its sovereignty, territorial integrity.

Today's Ukraine and the heroic resistance of the entire population and military forces requires the education of young people in the spirit of patriotism, high moral qualities, which are realized through a social and psychological attitude to the preservation of borders, protection of the country, love for it, preservation of language, culture, mentality, and moral values.

The results of an empirical study of the socio-psychological attitudes of persons of working age are given, and their features are determined. The results of an empirical study using the method "Diagnostics of social and psychological attitudes of the individual in the motivational and need sphere" by O. Potemkina show that the highest indicators in the studied group indicate that the subjects are most process-oriented (59%), which would be unproductive if there was not a sufficiently high indicator on the "result" scale (45,7%). Regarding finances, the surveyed group was divided almost in half: altruism is characteristic of 44,6% of respondents, and 38,5% of the respondents are financially motivated, interested in a high financial position. To a lesser extent, employees are involved in high social status and people management, the lowest indicator as a result of the study related to the authorities – 29,8%. **Key words:** socio-psychological attitudes, essence, components, modern content, motivation.

УДК 159.937.098.50.158
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.50.21>

Сергієні О.В.

д.мед.н., професор,
професор кафедри психології
та педагогіки
Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ

Актуальність вивчення соціально-психологічних установок особистості в сучасних умовах не викликає сумнівів, оскільки вони впливають на життєвий успіх людини, її професійну діяльність, формування сфери мотивації і діяльності, стратегії поведінки, особливо молоді та людей, здатних працювати [2; 5; 6].

Сучасний стан життя українців пов'язаний із дією низки стресових чинників унаслідок нападу на Україну держави-агресора – Російської Федерації, що має соціально-психологічні, соціально-економічні, моральні, етичні наслідки для кожної людини та юридично-правові наслідки для країни загалом.

Сучасний світ змінюється, вимагає від людина негайних життєзабезпечувальних реакцій та супроводжується радикальними змінами в економічному, соціальному й політичному житті [9, с. 29–41; 3; 4].

Сучасна молодь живе в суспільстві, що характеризується глибокими трансформаційними змінами, які визначають магістральні напрями та шляхи формування цінностей і ціннісних орієнтацій, власного життєвого шляху. Спосіб життя людини зумовлює таке ціннісне існування, коли постає найвища цінність, яка визначає сенс особистості, усю мотивацію її існування. Унаслідок цього всі перетворення, що відбуваються в суспільстві, впливають на

соціалізацію молодого покоління, а тому розглядаються як багатofакторна властивість суспільного процесу, у якому відбуваються якісні перетворення, зміни всіх структур та інституцій соціальної системи [9, с. 29–41; 7, с. 40–44].

Поняття трансформації широко використовувалося в соціальних науках із другої половини ХХ століття. Його трактували як процес подолання істотних елементів старого порядку та досягнення нової якості цієї системи. У сучасних дослідженнях цей термін використовується дуже широко: він позначає всілякі істотні зміни в основних структурах і системах того чи іншого суспільства, проте серед учених немає єдиної думки щодо розуміння суті цього процесу. У найзагальнішому тлумаченні цей процес визначається як зміна, перетворення форми, істотних властивостей того чи іншого об'єкта; зміна соціальних інституцій і структур, що іноді супроводжується їх радикальним оновленням. Ціннісні орієнтації є частиною внутрішнього світу людини, яка водночас спрямовує та регулює її дії.

Під час дослідження соціально-психологічних аспектів трансформації рис особистості в умовах політичної нестабільності з позиції основних теорій (еліти, ресурсів, культури та політичної економії) О. Марков дійшов висновку, що нестабільність може мати різні причини.

Психологічні причини, зокрема теорія стресу та травми, на переконання Х. Зімбардо, ілюструють вплив негативних життєвих подій на психіку людини. Теорія соціальної адаптації, представлено Ф. Герцбергом, пов'язує особистий дискомфорт із дезадаптацією. Теорія соціального впливу, розроблена С. Московіцем, досліджує вплив соціального середовища на особистість [1, с. 6–29].

На нашу думку, у вивченні особистості в соціальній психології найважливіше місце посідає проблема соціальної установки. Якщо процес соціалізації пояснює, як людина засвоює соціальний досвід і при цьому активно його відтворює, то формування соціальних установок індивіда відповідає на запитання про те, як засвоєний соціальний досвід порушується індивідом та конкретно виявляється в його діях і вчинках.

Важливою галуззю наукових соціально-психологічних досліджень є пошук регуляторів соціальної поведінки людини.

Традиційно теоретико-наукове мислення обертається навколо низки споріднених, проте не тотожних понять: «ставлення», «соціальна установка», «ціннісні орієнтації», «стратегія поведінки», «стилі діяльності», «життєві сценарії». Це привело вчених до багатьох відкриттів у зазначеній галузі. Спрямованість особистості виражає одну з її найважливіших характеристик, визначальну соціальну й моральну

цінність особистості. Змістом спрямованості є насамперед домінуючий спосіб соціально зумовлених відносин особистості з навколишньою дійсністю. Завдяки спрямованості особистості її ціннісні орієнтації знаходять своє актуальне вираження в активних діях людини, тобто вони повинні стати стійкими мотивами дії та перетворити їх на установки [6].

Особистість, будучи суб'єктом спілкування у групі та займаючи певне місце в соціальному середовищі, характеризується оціночним, вибіркоким ставленням до оточуючих людей. Тобто вона оцінює, порівнює та відбирає людей для спілкування, керуючись здібностями конкретної групи та їхніми власними потребами, інтересами, установками й попереднім досвідом спілкування, що разом створює конкретну ситуацію в житті індивіда та соціально-психологічний стереотип його поведінки.

Цінності у психологічних дослідженнях співвідносяться з бажаннями, потребами та ідеалами. Цінності – це те, що людина особливо цінує в житті, навколишньому світі, людях, матеріальній і духовній культурі. Саме тому їм надається особливе значення. У психологічних словниках стверджується, що особистісні цінності характеризуються високою усвідомленістю; вони відображаються як ціннісні орієнтації у свідомості, є важливим фактором регуляції соціальних відносин між людьми та поведінки особистості.

Таке визначення вкотре доводить, що цінності у традиційному визначенні вважаються основою свідомого вибору суб'єктом цілей та засобів їх досягнення.

Світ цінностей людини вибудовується у процесі практичної діяльності. Будь-яка діяльність має ідеальний момент, коли співпадають ідея, дії, їх ідеальна мета та сенс діяльності, тобто те, для чого вони виконуються. Саме цей момент діяльності формує термін «цінності». Таким чином, основним способом існування цінностей є ідеал. Ідеал – це ціннісна характеристика цього явища у вигляді належного, він слугує стратегічним орієнтиром на шляху досягнення мети. Ідеал – це не те саме, що мета, план чи норма. Ідеали виражаються в емоційно насичених образах чи ідеях, які синтезують найвищі досягнення людини. На відміну від норм, ідеали є не стільки результатом минулого досвіду, вираженням необхідності, скільки передбаченням майбутнього, їх бажаною моделлю.

Цінностями можуть бути ідеологічні норми, ідеї, ідеали, індивідуальні особливості людини (зокрема, доброта, співчуття, ніжність, симпатія), житло, комфорт проживання, одяг, успіх, професія, здоров'я, улюблене заняття, сім'я. У нашому суб'єктивному розумінні діти також функціонують як певні цінності. Таким чином, до цінностей можна віднести все, що стосується задоволення найрізноманітніших потреб

людства: матеріальних, психологічних, фізіологічних, естетичних, моральних.

Внутрішній стан, бажання людини діяти передує поведінці та характеризується як ставлення. Уперше його точно визначив Л. Ланге: це внутрішній стан готовності особистості до дії, який своєю чергою формується в установці на основі попереднього соціально-психологічного досвіду, розгортається на свідомому й підсвідомому рівнях та виконує регулятивну функцію, тобто визначається щодо поведінки людини, спрямовує або контролює її. Він також визначає стабільний, послідовний і цілеспрямований спосіб поведінки в мінливих ситуаціях; звільняє суб'єкта від необхідності приймати рішення та довільно контролювати поведінку в заданих частинах; може бути фактором, що викликає інертність у діях і гальмує адаптацію до нових ситуацій, які вимагають зміни програми поведінки.

Залежно від того, на який об'єктивний чинник дії спрямована установка, виділяють три рівні регуляції поведінки: рівень смислу, мети та операційних установок, що передують поведінковому акту.

Індивідуальні установки формуються на основі цінностей. Як елемент структури особистості установки являють собою діалектичну єдність загального, особистісного та індивідуального: думки, почуття, форми практичної поведінки. Цінності орієнтують індивіда у ставленні до законів, правил і норм конкретної культури. Жодна діяльність не починається без бажання особистості якимось відповісти, тобто без ставлення. Ставлення – це стан готовності або налаштованості людини на певну діяльність, спрямовану на задоволення тієї чи іншої потреби [8, с. 57–62].

У соціальній психології розглядається поняття соціальної установки, яка слугує для визначення суб'єктивних орієнтацій індивіда як члена групи (соціуму) на певні цінності. Ці орієнтації диктують індивідові певну соціально прийнятну поведінку. На основі установки виникає розумно орієнтована та організована діяльність. Термін «ставлення» ввів німецький психолог М. Ланге, який експериментально довів, що швидкість реакції особистості на зовнішню ситуацію залежить від схильності до сприйняття тієї чи іншої ситуації. Найбільш ґрунтовно загальнопсихологічна концепція установки була розроблена школою грузинського психолога Д. Узнадзе та його послідовників. Він експериментально довів наявність загальнопсихологічної готовності до реалізації актуальної в конкретній ситуації потреби (поточна установка) та виявив закономірності закріплення цієї готовності в разі багаторазового повторення ситуацій, що дають змогу задовольнити цю потребу (фіксація установки). Установка акумулює минулий досвід, передає

стимулюючи дію зовнішніх умов та врівноважує відносини між суб'єктом і середовищем. Наявність у суб'єкта певної потреби та конкретної ситуації її задоволення створює установку, яку можна охарактеризувати як схильність, готовність задовольнити цю потребу. Отже, установка – це структура відносин, що стимулює активність і виявляється в діяльності, зокрема власній, у момент мотивації та в момент орієнтації на виконання.

У науці стверджується, що поведінка людини регулюється на двох рівнях: імпульсивному та вольовому. У першому випадку джерелом активності є біологічна потреба, яка за реальних умов її задоволення формує так звану актуальну установку – готовність діяти для задоволення цієї потреби. Це приводить до імпульсивної поведінки. На вольовому рівні, який відрізняє поведінку людини від поведінки тварин, готовності до дії передує розуміння конкретної ситуації та алгоритм дій. Виникає ставлення до певної події, яке розцінюється як фіксація. Такі установки є основою цілеспрямованої поведінки людини. Фіксаційні установки створюються індивідом у процесі становлення особистості на основі багатьох релевантних установок – тих, які найчастіше повторюються та найбільше відповідають стандартизованим умовам дій цього індивіда, є сполучною ланкою потреб і мотивів, що врівноважує відносини особистості з навколишнім середовищем.

Усі численні визначення соціальної установки припускали виокремлення її основних функцій, а саме випереджувальної та регулятивної. І визначення соціального ставлення як бажання діяти як його передумови насамперед фіксує його регульовальну й перспективну функції. Г. Олпорт систематизував та узагальнив різні визначення установки, він визначив її як стан психоневрологічної готовності індивіда реагувати на будь-який об'єкт або ситуацію, з якими він пов'язаний. Ставлення має цілеспрямований і динамічний вплив на поведінку, проте воно завжди залежить від минулого досвіду. Таке розуміння соціальної установки суттєво відрізняється від визначення В. Томаса та Ф. Знанецького, оскільки вони вважали установку дуже близькою до колективних уявлень.

На переконання Г. Олпорта, соціальні установки є індивідуальним утворенням. Розвиваючи цю категорію, Д. Узнадзе та представники його школи розглядали установку як готовність до певної діяльності. При цьому готовність визначається взаємодією конкретної потреби та ситуації, у якій вона задовольняється. Тому прийнято поділяти установки на два види: актуальні та фіксовані. При цьому перші проявляються у вигляді дифузного, недиференційованого стану, а другі повністю диференційовані, виникають унаслідок повторного впливу ситуації, тобто досвіду, на його основі.

Ці загальні положення теорії установки зберігають своє принципове значення для сучасної соціальної психології. Дослідники вказують на такі важливі характеристики ставлення, як інтенсивність, позитивний чи негативний афект, тобто спрямованість ставлення на психологічний об'єкт, його латентність або недоступність для безпосереднього спостереження. Зазначені характеристики використовуються для вимірювання ставлення через вербальні самозвіти респондентів. Такий самозвіт є нічим іншим, як загальною оцінкою власних симпатій або антипатій людини до певного об'єкта.

Таким чином, соціальна установка розглядалася одночасно зі знанням суб'єктом об'єкта свого ставлення, як емоційна оцінка та конкретна інтенція – програма дій щодо конкретного об'єкта.

Завдяки подальшому дослідженню та розширенню уявлень про структуру соціальної установки можна було зробити висновки про якість самої структури: ступінь інтенсивності, спрямованість, компактність, стабільність зазначених компонентів. Деякі вчені вбачають протиріччя між емпіричним дослідженням соціальної установки як оціночної, вважають необхідним аналіз двох інших її компонентів, зокрема когнітивного та поведінкового. Це пояснюється тим, що когнітивний компонент (знання про об'єкт) уже передбачає певну оцінку об'єкта як корисного чи шкідливого, хорошого або поганого, а поведінковий компонент, відповідно, акумулює оцінку дії щодо ставлення. Також зазначається, що в реальних дослідженнях дуже важко відокремити суто когнітивні та поведінкові компоненти від афективних (емоційних).

Соціологічне поняття установки пов'язане з поняттям «ціннісна орієнтація особистості», встановленим В. Томасом та Ф. Знанецьким. На їх думку, система ціннісних орієнтацій являє собою певні правила поведінки (норми), завдяки яким суспільство або певна його група здійснює контроль над поведінкою людей. У розумінні В. Томаса та Ф. Знанецького під соціальною установкою варто розуміти специфічний психічний стан переживання індивідом цінності, сенсу або значущості соціального об'єкта. Зміст цього досвіду визначається зовнішніми об'єктами, тобто тими, що перебувають у суспільстві.

Розбіжність між ставленням і поведінкою пояснювали Л. Доб та М. Фішбейн. Вони розглядали ставлення як навчену чуйність індивіда. Зрештою, Л. Доб стверджував, що індивід може навчитися необхідних реакцій залежно від ситуації: коли установка позитивно підкріплена, є більша відповідність між нею та поведінкою. М. Фішбейн у своїх дослідженнях підтвердив той факт, що поведінка людини

значною мірою залежить від контролю змінних, відмінних від ставлення індивіда до конкретного об'єкта, тобто змінних мотиваційного, нормативного й ситуативного характеру. Крім того, учений досліджував вплив поведінки на ставлення. Його модель передбачала не поведінку, а поведінковий намір суб'єкта виконати певну дію. Цей намір стосувався самої дії, а не об'єкта (атракційна інсталяція). Ставлення як таке втрачає свій соціальний зміст і стає індивідуальною поведінковою реакцією, що засвоюється за схемою «стимул – реакція». Підхід Л. Доб та М. Фішбейна виявляє свою близькість до ідей біхевіористів.

Нами було проведено емпіричне дослідження стану соціально-психологічних установок в аспекті їх сформованості та спрямованості серед здобувачів вищої освіти з використанням методикою «Діагностика соціально-психологічних установок особистості в мотиваційно-потребовій сфері» О. Потьомкіної та спеціально розробленого опитувальника, який включав комплекси запитань стосовно патріотичного ставлення до країни та до її захисту за власною участю, планування свого життя, професійного становлення та особистого життя.

У дослідженні брали участь як майбутні психологи, так і майбутні правоохоронці у віці від 18 до 21 року. За статтю у групі психологів переважали дівчата, у групі досліджуваних правоохоронців – хлопці.

Метою емпіричного дослідження було визначення особливостей соціально-психологічних установок, зокрема у сфері патріотизму та готовності захищати свою країну, свою родину, тих, хто потребує допомоги.

Результати дослідження за методикою «Діагностика соціально-психологічних установок особистості в мотиваційно-потребовій сфері» О. Потьомкіної свідчать про те, що найвищі показники у випробовуваних (59%) були встановлені щодо орієнтації на процес: їм цікаві вправи, зосереджені на певній діяльності, а сам результат може здаватися рутинним і виснажливим. У 45,7% досліджуваних була визначена орієнтація на результат.

Великі значення на шкалі свідчать про націленість на результат. Незважаючи на всі обставини (хвилювання, перешкоди, невдачі), людина прагне досягти результату у своїй діяльності. Особистість може бути серед найнадійніших співробітників, проте якість роботи може істотно постраждати. Найціннішим є поєднання в дослідженні орієнтації на процес і результат, оскільки працівник любить процес діяльності, проте водночас зацікавлений у її результаті. Необхідно зазначити, що така спрямованість на альтруїзм виявлена в 44,6% респондентів.

Біологічний погляд на проблему альтруїзму знайшов своє відображення в роботі Г. Спен-

се́ра, який розглядав альтруїзм як адаптивну якість, що виникає у процесі природної еволюції. Своєю чергою В. Ефроїмсон під альтруїзмом розумів «усю групу емоцій», які спонукають людину до особисто невикорисних і навіть небезпечних для неї дій, однак приносять користь іншим людям. На думку цього вченого, під впливом природного відбору неминуче розвивалися та входили до фонду спадкових рис такі емоції, як людяність, доброта і дбайливе ставлення до дітей, людей похилого віку та жінок.

Наше розуміння цього феномену наближається до визначення альтруїстичної поведінки як допомоги іншим без очікування будь-якої зовнішньої винагороди.

Інакше кажучи, у відповідних психологічних дослідженнях аспекти альтруїзму розглядаються як відображення спрямованості суб'єкта на захист інтересів суспільства загалом або окремих його груп. Ми вважаємо, що саме альтруїзм як соціально-психологічна установка лягає в основу патріотизму, однак у комплексі з іншими його складниками.

34,8% респондентів схильні до егоїзму, що свідчить про те, що людина орієнтується на особисті інтереси. Це не обов'язково означає, що інтереси особи зводяться до матеріальної вигоди, це просто свідчить про те, що особа дуже серйозно сприймає всі особистісні наслідки своїх рішень.

Орієнтація на роботу встановлена в 35,5% опитаних. Саме робота приносить людині більше радості й задоволення, ніж будь-які інші заняття. На відміну від процесної орієнтації, людині важливо відчувати ефективність діяльності. Зайнятість є однією з причин продовження роботи, коли зарплата не виплачується.

Орієнтацію на свободу виявили 36,8% респондентів. За великих значень цієї шкали людина дуже прискіпливо ставиться до свободи. Свобода особистості для неї є найважливішою цінністю. Людина не терпить обмежень, готова йти на жертви заради захисту своєї незалежності (іноді від уявної небезпеки). Орієнтація на свободу дуже часто поєднується з орієнтацією на роботу, рідше трапляється поєднання орієнтацій на свободу та гроші.

Владна орієнтація виявлена у 29,8% опитаних. Велике значення за цією шкалою означає, що людина має позитивне ставлення до сприйняття влади. Особистість хоче відчувати контроль над іншими людьми та занадто готова до цього. Унаслідок цього людина може перетворитися на тирана, проте також і на хорошого лідера. Для людей цієї орієнтації керівна цінність – це реалізація впливу на оточуючих і суспільство.

38,5% респондентів орієнтовані на гроші. Керівною цінністю для людей із таким спрямуванням є бажання підвищити свій добробут. Гроші мають цінність для людини самі по собі,

а не лише як засіб придбання чогось. Людина не обов'язково їх вкраде, проте під час вибору професії, найімовірніше, вона зверне увагу на зарплату, а не на цікавість роботи.

Людина з будь-якою установкою (точніше, з діапазоном установок, часто лише один параметр є повністю домінуючим, тобто цінність решти шкал різко нижча) може як посісти досить корисне для суспільства місце, так і зробити щось, що може нанести йому шкоду.

Варто зазначити, що за результатами дослідження соціально-психологічних установок можна виділити декілька груп людей:

1) група високомотивованих суб'єктів із гармонійною спрямованістю, у яких усі орієнтації виражені сильно й однаково;

2) група досліджуваних із низькою мотивацією, у яких всі орієнтації виявлені вкрай погано;

3) група суб'єктів із дисгармонізованими орієнтаціями, у яких одні орієнтації сильні, а інші можуть бути навіть відсутні або протилежно спрямовані.

Методом колективного обговорення та анкетування досліджено патріотичні почуття випускників вищого навчального закладу, у яких сформовано помірно розвинене почуття патріотизму та любові до Батьківщини. Різко негативно оцінено ставлення до агресії Російської Федерації та військових дій на території України, руйнування її інфраструктури. У процесі порівняння сформованості патріотизму та здатності захищати Україну за спеціалізаціями встановлено переважання осіб із високою та помірною здатністю серед правоохоронців, майбутні ж психологи готові сприяти в досягненні перемоги іншими засобами.

Унаслідок проведеного дослідження можемо констатувати, що питання про походження та природу соціально-психологічних установок особистості в період суспільних змін сьогодні є не досить вивченим.

Результати проведеного дослідження свідчать про необхідність підвищення обізнаності та розвиток сучасних форм патріотичного виховання як молоді, так і загалом усього населення в сенсі збереження таких національних цінностей, як Батьківщина, її територія, природні багатства, генофонд нації, її морально-етична спадщина (що включає мову, культуру, фольклор, міф, літературу та мистецтво).

Предметом наукового дослідження є метод і форми патріотичного виховання молоді для об'єднання українського народу єдиною національною ідеєю, спрямованою на захист України від загарбників, відновлення її соціальної інфраструктури, промисловості та обороноздатності.

Постійне вивчення соціально-психологічних установок індивідів у період суспільних змін має включати соціально-психологічні інтервен-

ції та соціально-педагогічні впливи, спрямовані на адаптацію населення до життя в умовах військових подій в Україні та на згуртованість народу у прагненні досягти перемоги.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Агарков О. Соціально-психологічні аспекти трансформації рис особистості в умовах політичної нестабільності. *Трансформації особистості в умовах соціально-політичних та економічних змін* : колективна монографія / за заг. ред. Л. Пріснякової. Дніпро : ЛІРА, 2023. С. 6–29.

2. Варій М. Психологія особистості : навчальний посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2008. 592 с.

3. Гридковець Л. Світ життєвих криз людини як дитини своєї сім'ї, свого роду та народу : монографія. Львів : Скриня, 2016. 380 с.

4. Кризова психологія : навчальний посібник / за заг. ред. О. Тімченка. Харків : НУЦЗУ, 2010. 96 с.

5. Психологічні чинники самодетермінації особистості в освітньому процесі : монографія / за

ред. С. Максименка. Київ ; Кіровоград : Ітекс-ЛТД, 2013. 400 с.

6. Психологія особистості. Хрестоматія : навчальний посібник / О. Мельничук, Р. Пасічник, Л. Вольнова та ін. Київ : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2009. 532 с.

7. Сергієні О., Пріснякова Л., Шевяков О. Формування особистісної та професійної самосвідомості майбутніх психологів. *Теорія і практика сучасної психології*. 2018. № 6. С. 40–44.

8. Сергієні О., Шевяков О., Пріснякова Л. Соціально-психологічні особливості осіб, що втратили роботу. *Науковий вісник Херсонського державного університету Серія «Психологічні науки»*. 2014. Вип. 2. Т. 2. С. 57–62.

9. Сергієні О. Соціально-психологічна адаптація здобувачів вищої освіти до надзвичайної ситуації військових подій в Україні та до дистанційної форми навчального процесу. *Трансформації особистості в умовах соціально-політичних та економічних змін* : колективна монографія / за заг. ред. Л. Пріснякової. Дніпро : ЛІРА, 2023. С. 29–41.